

Голові разової спеціалізованої вченої ради
Центральноукраїнського державного
педагогічного університету імені Володимира
Винниченка

доктору історичних наук, професору, доценту
кафедри історії України та всесвітньої історії
Центральноукраїнського державного
педагогічного університету імені Володимира
Винниченка

Житкову Олександрю Анатолійовичу

ВІДГУК

офіційного опонента, доктора історичних наук, професора

Веденєєва Дмитра Валерійовича

на дисертацію Пастуховой Яни Вікторівни

Офіцери РСЧА в німецькому полоні у 1941–1945 рр.»,

**подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії
зі спеціальності 032 – історія та археологія**

Актуальність теми дисертації. Досвід війн та збройних конфліктів другої половини XX – першої чверті XXI ст. (більшість з яких точилася між державами та іррегулярними збройними формуваннями) засвідчив кризу норм і механізмів міжнародного гуманітарного права (МГП), у тому числі – у частині гуманного поводження із військовополоненими, поставив на порядок денний реформування глобальної системи «права війни». Вивчення особливостей функціонування явища військового полону (в поєднанні його правової, організаційної, гуманітарної, соціально-психологічної та інших складових), поширених ризиків

і небезпек для бранців у разі свідомого недотримання норм МГП протилежною стороною, якісно актуалізувала не оформлена у міжнародно-правовому та національно-правовому відношенні російсько-українська війна. Проблема утримання, захисту прав та забезпечення репатріації значних контингентів військовополонених стала важливим міжвідомчим завданням України як держави та суб'єкту міжнародних відносин. У цьому відношенні широкі можливості для вилучення повчального історичного й різностороннього практичного досвіду відкривають ретроспективні дослідження явища військового полону часів Другої світової війни.

З погляду стану наукової розробленості теми, актуальність дисертації обумовлена тим, що проблема перебування радянських офіцерів у німецькому полоні у 1941–1945 рр. донині належно не виокремлена в історіографії як самостійний напрям дослідження. При цьому радянська історіографічна традиція підпорядковувала цю тему ідеологічним настановам та цензурним обмеженням, і не сформувала спеціального дослідження, присвяченого офіцерству РСЧА в німецькому полоні. Сучасні українські історики, синхронізуючи вивчення історії полону із зарубіжними дослідженнями, спираючись на українські й іноземні архівні джерела, водночас поки не створили синтетичного дослідження специфіки перебування радянських офіцерів у німецькому полоні.

Дисертаційне дослідження виконано відповідно до завдань планової науково-дослідної роботи Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка «Україна і Світ: етнічні процеси, політичні та соціально-економічні трансформації і міжнародні відносини» (державний обліковий номер 0125U003646) за стратегічним пріоритетним напрямом інноваційної діяльності «Новітні історіографічні практики у вивчення вітчизняної та всесвітньої історії».

Ступінь обґрунтованості наукових положень і висновків, сформульованих в дисертації. На думку опонента, структура й доказова логіка викладу матеріалів та висновків дисертаційної роботи Я.Пастуховой свідчить про

концептуальну цілісність та послідовність наукового дослідження. Обґрунтованість положень дисертації, зв'язок із актуальними завданнями дослідження важливих подій і процесів історії Другої світової війни, її соціально-антропологічних аспектів забезпечені використанням авторкою сучасного гносеологічного апарату, який застосований для аналізу широкої та різнопланової джерельної бази дисертації.

Вельми репрезентативна джерельна база роботи включає кілька груп матеріалів різного походження та змісту. Основну групу становлять архівні джерела з фондів німецьких, українських, американських і британських архівів, а також окремі документи з російських архівосховищ. На окрему згадку заслуговує вивчення авторкою раніше невідомих архівних матеріалів, що зберігаються у Військовому архіві Федерального архіву Німеччини, Політичному архіву МЗС Німеччини, а також у Національному архіві Великої Британії, Національному управлінні архівів та документації США.

Використані документи фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань та україніки та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Галузевого державного архіву СБУ, низки обласних Державних архівів України. Окремі групи джерел становлять офіційні опубліковані документи Третього Райху, мемуарна література, матеріали періодичної преси 1941–1945 років з окупованих територій та території Райху, аудіовізуальні джерела – кіно- та фотоматеріали, пропагандистські листівки, аудіозаписи.

Необхідно відзначити і сумлінний, ретельний аналіз дисертанткою вітчизняної та зарубіжної історіографії теми, що дало змогу дійти обґрунтованого висновку про недостатній ступінь вивчення теми й подальші науково-пізнавальні завдання з її студіювання. Було встановлено, що проблема перебування офіцерів Червоної Армії в німецькому полоні у 1941–1945 рр. не ула виокремлена в українській історіографії як самостійний проблемний напрям дослідження.

Наукова новизна, теоретична та практична значущість дисертації. Наукова

новизна дисертації забезпечується введенням у дослідницький обіг та науковим аналізом солідного масиву архівно-документального матеріалу, постановкою та розв'язанням авторкою низки новаційних дослідницьких завдань, а саме:

здійснення комплексного аналізу організаційно-адміністративного явища німецького військового полону, режимних та вітальних особливостей перебування у його межах військовополонених;

дослідження становлення та формування базових корпоративних ідейно-духовних та соціально-психологічних властивостей офіцерського корпусу Робітничо-селянської Червоної армії (РЧСА) від моменту її створення до нападу гітлерівської Німеччини на СРСР у 1941 р.;

розкриття еволюції норм міжнародного гуманітарного права щодо становища військовополонених до початку Другої світової війни та механізму їх системного порушення нацистською Німеччиною;

виявлення основних рис морально-психологічного стану радянських офіцерів-бранців під час перебування в полоні;

наукова реконструкція механізму взаємодії німецьких розвідувальних і безпекових органів (Абвер, відділ «Іноземні армії Схід», Закордонний відділ СД та Гестапо тощо) у налагодженні агентурної роботи серед полонених офіцерів та системного їх використання у пропаганді з метою стимулювання дезертирства, для та вербування колаборантів;

визначення комплексу військово-стратегічних, організаційно-структурних та морально-психологічних чинників (причин) масового потрапляння офіцерів РСЧА в німецький полон;

розкриття механізму формування системи репатріації радянських бранців на заключних етапах війни з гітлерівською Німеччиною та після її завершення;

виявлення змісту основних напрямів німецької пропаганди, спрямованої на полонених офіцерів Червоної армії;

аналіз історико-правової системи полону загалом та німецького полону в роки Другої світової війни.

Говорячи про теоретико-методологічний рівень праці, слід відзначити кваліфікований підхід дисертантки до формування й застосування комплексу сучасних методів міждисциплінарного дослідження, що принесло вагомі науково-аналітичні результати при вивченні емпіричного матеріалу. Передовсім, йдеться про використання спеціальних методів історичного дослідження: історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-типологічного та історико-системного.

Продуктивно, наприклад, застосовано історико-системний метод, що дозволило інтерпретувати інститут німецького полону як цілісну систему утримання радянських бранців, прослідкувати історичний розвиток інституту військового полону, еволюцію міжнародного права у сфері поводження з полоненими, а також дію по відношенню до полонених расової теорії Третього Райху та специфічної політики СРСР щодо власних громадян, які потрапляли в полон до ворога. Метод структурного аналізу сприяв виявленню логічних зв'язків між елементами системи, якою постає явище німецького військового полону, котрий поєднував нормативно-правову базу, ідеологічне підґрунтя, поведінкові настанови тощо.

Я.Пастухова уміло використала інструментарій новітніх методологічних підходів до історіописання: психоісторії, історичної антропології, історії повсякдення, мікроісторії, просопографії та візуальної історії. Так, антропологічний підхід до вивчення історичних явищ через аналіз соціальних і культурних аспектів дозволив розглянути механізм формування ідеологічних та соціокультурних складники життя радянських офіцерів.

Серед модерних напрямів історіописання, наприклад, слушним виявилось залучення методів історичної психології, її концепції групової поведінки для висвітлення внутрішньої ієрархії радянських військовополонених в умовах полону та групової взаємодії як чинника впливу на їхній морально-психологічний стан.

Матеріали дисертації можуть бути залучені для підготовки монографічних праць з військової історії, історії України та Другої світової війни, військової психології, історичної антропології та психоісторії, міжнародного гуманітарного права. Їх доцільно залучити до підготовки спеціалізованих навчальних курсів з історії війн, історичної та соціальної психології, розробки відповідних навчально-методичних матеріалів в період воєнного стану для військових психологів, офіцерів з морально-психологічного забезпечення у військових формуваннях України, а також військових юристів.

Повнота викладення матеріалів у публікаціях, положеннях і висновках сформульованих у дисертації. Основні положення та досягнуті наукові результати дослідження достатньо повно викладені в опублікованих дисертанткою 13 одноосібних публікаціях, з яких 5 статей у вітчизняних фахових наукових виданнях, одна – у закордонному науковому періодичному виданні, а також у 7 тезах доповідей на міжнародній, всеукраїнських та регіональних наукових і науково-практичних конференціях. Зокрема, наукові результати були представлені на Всеукраїнській науковій конференції «Проблеми історичної регіоналістики та мікроісторії» з нагоди 175-ї річниці від дня народження Павла Рябкова та 65-ї річниці від дня народження Сергія Шевченка (18–19 жовтня 2023 р., м. Кропивницький), IV Міжнародній науково-практичній конференції «Українське військо: сучасність та історична ретроспектива» (30 листопада 2023 р., м. Київ), Всеукраїнській науковій конференції «1944 рік: європейський та український виміри подій (до 80-річчя висадки союзників у Нормандії та деокупації України)» (24–25 жовтня 2024 р., м. Кропивницький).

Відповідність дисертації встановленим вимогам. Дисертація Пастуховой Я.М. відповідає змісту спеціальності 032 – історія та археологія, вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 р. № 261, а також пунктам 6, 7, 8 Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого

постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44.

Зміст і структура дисертаційної роботи відповідають визначеним здобувачкою науковому завданню, меті та конкретним дослідницьким завданням. Оформлення дисертації відповідає вимогам, встановленим чинним нормативним документам України. Поршень академічної доброчесності у дисертації та наукових працях, в яких висвітлено наукові результати дослідження здобувачки, не виявлено.

Дискусійні положення та зауваження до дисертації. Як видається, дисертація виграла б у дослідницькому відношенні від проведення історико-порівняльного аналізу системи творення й утримання полонених радянських офіцерів в нацистській Німеччині та в інших країнах-агресорах, союзниках III Райху (Румунія, Угорщина, Фінляндія).

Дисертантка (наводячи поширені з кінця 1980-х рр. судження про виключно жорстоке й несправедливе ставлення радянського керівництва до колишніх полонених) припускається твердження про те, що «СРСР не використав наявних дипломатичних інструментів для захисту власних громадян, що зумовило юридичний вакуум та масові жертви серед бранців». Важко уявити у тих воєнно-політичних обставинах та з огляду на офіційно задекларовану нацистським проводом, закріплену у відповідних концептуальних документах типу плану «Ост» (розроблявся з лютого 1940 р.) особливу «війну на знищення» проти народів СРСР, саму можливість дипломатичних «конструктивних» механізмів покращання умов утримання саме радянських полонених.

Між тим, головою причиною нелюдського й незаконного з погляду норм права війни свідомої геноцидної політики гітлерівців (що не заперечує і сама авторка) стала системоутворююча для нацистського режиму расова ідеологія й ретельно розроблений й впроваджений курс на знищення (асиміляцію, поневолення) цілих народів. До того ж, як відомо, відсутність ратифікації певним урядом документів міжнародного гуманітарного права не виступає підставою для не поширення норм людяності на полонених цієї держави.

Вважаємо, що авторці доцільно було б вдатися (у мірі необхідного) до порівняльного аналізу особливостей фільтраційних систем (підходів) у основних

учасників Другої світової війни, включаючи США та Велику Британію. Однією з причин фільтраційної роботи сторін-учасниць війни, стала активна агентурно-вербувальна робота серед полонених спецслужб противника (про що також слушно зазначає у роботі Я.Пастухова).

У тексті роботи нерідко виклад емпіричного, подієвого та біографічного матеріалу щодо командних кадрів РСЧА переобтяжений деталізацією та надмірним подробицями.

Утім, попри наведені зауваження й рекомендації, розглянута дисертація Я.Пастухової є самостійним завершеним науковим дослідженням, яке містить наукову новизну та відповідає встановленим державним кваліфікаційним вимогам. Наведені зауваження в цілому не заперечують належного дослідницького рівня праці дисертантки й здатні сприяти подальшим науковим пошукам дослідниці.

Загальні висновки і оцінка дисертації. Дисертаційна робота виконана на належному теоретичному й нормативному рівні, виступає актуальним, оригінальним та зрілим дослідженням. Матеріали дисертації викладено в логічно-змістовній послідовності. Узагальнення й висновки отримали належну аргументацію, методологічно та емпірично обґрунтовані.

Здобувачка спромоглася розкрити у дисертації широке коло проблем, яке у сукупності розв'язує важливе й перспективне для розвитку історії як наукової галузі наукове завдання із розкриття історико-антропологічних та соціопсихологічних характеристик буття певної соціально-професійної групи у вітальних екстремальних умовах (на прикладі дослідження перебування у німецькому полоні радянських офіцерських кадрів).

При цьому у науковий обіг введено значний масив невідомих вітчизняним дослідникам архівних матеріалів зарубіжних архівів, поглиблене студіювання національної архівної спадщини доби Другої світової війни.

Офіційний опонент доходить висновку, що дисертація Я.Пастухової наукового ступеня доктора філософії, відповідає вимогам «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової

спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. №44, а здобувач Пастухова Яна Вікторівна заслуговує присудження наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 032 – історія та археологія.

Офіційний опонент:

Професор кафедри історії Національного
технічного університету України

«Київський політехнічний інститут»

імені Ігоря Сікорського

